

ORMOS MÁRIA

Kosáry Domokos

Alig néhány évig állt egyetemi katedrán. Mint maga mondta: nem alkotott „iskolát”. A történelem nagy barátjához kora történelme többnyire barátságatlan volt. Ha jól meggondolom, a mindenkori hazai állapotokkal szemben ő is ritkán viseltetett baráti érzelmekkel. Mégis, mire kiteljesedett az élete – milyen hallatlan közép-európai szerencse! – beérkezett saját korába, vagy talán inkább: a hazai óramutató jutott szinkronba vele.

A Kosáry család selmecbányai „menekültként” érkezett a lekicsinyített Magyarországra. Az otthon elvesztése után meg kellett kapaszkodni az új körülmények között, a fiatal, ekkor még kis gimnazista Domokosnak pedig nem sokára döntenie kellett életpályája irányáról. A családi hagyományok és a hazai értelmiségi szokások szerint sok minden szóba jöhetett: a természettudományok csak úgy, mint az orvosi, a mérnöki vagy a katonai pálya. A fiatalember azonban végül úgy döntött, ami máris mutatta, hogy hajlama van „kilógni a sorból”. A történelem (és mintegy kiegészítésként a latin) szak mellett szavazott, és valószínűleg csak később jött rá, hogy nagyon nehéz feladatra vállalkozott. Ő maga utóbb úgy érezte, hogy a legnehezebbre.

E döntést követően látszólag minden a legnagyobb rendben volt. Az egyetemen kiváló tanárokkal találkozott, az Eötvös Kollégium tagjaként inspiráló környezetben gyarapíthatta mind ismereteit, mind vitakészségét; nyelvtudásának, nagyszerű memóriájának és éles logikájának hála, kiragogyott az egyetemisták mezőnyéből, és a diploma megszerzését követően könnyedén jutott külföldi ösztöndíjhoz. Ekkor 1936-ot írtak. És mit tesz az ígéretes ifjú diplomás egy ugyancsak ígéretes pálya kezdetén? Kortársai nagy többségétől eltérően nem a „baráti” Németországba igyekszik, hanem Franciaországba és Angliába. A választás lehetett szakmai természetű, mivel három évvel Hitler hatalomátvételét követően Németországban már az egész szellemi élet „gleichschaltolt” volt, de ez a szakmai szempont egyszersem magába foglalta az egész rendszer elítélését.

Az ösztöndíjas útnak jelentős szakmai hozzáadéka volt, mert Párizsban és Londonban találkozni lehetett a történész szakma jeles képviselőivel, többek között a virágjában álló *Annales* című folyóirat vezető gárdájával. Utóbb mind világosabban megmutatkozott, hogy a fiatal történész „nincs jóban” kora hazai és európai történelmi meghatározóival, mi több, a nemzetiszocialista Németországhoz való magyar igazodást veszedelmesnek tartja. Miután nagyon fiatalon, 24

évesen az Eötvös Kollégium tanára lett, ennek életrajzi következményei egy ideig nem mutatkoztak, de amikor 1940-ben a miniszterelnök, Teleki Pál megkérte, hogy angliai és amerikai útja során tájékozódjék a magyar politika ottani megítéléséről, valamint arról is, hogy angol–amerikai vezető körökben miként ítélik meg Magyarország jövőjét, erre készséggel vállalkozott. Misszióját teljesítve Telekinek arról számolt be, hogy mérvadó személyiségek kizárták tartják a német győzelmet, és a magyarokat arra intik, legyenek erre figyelemmel. Ami Telekit illette, ennek ő is tudatában volt, és amikor malomkövek közé került, életének kioltásával válaszolt az általa megoldhatatlan súlyos dilemmára.

A pályája kezdetén álló fiatal történész tehát minden látható jel szerint kívül állt a korszak meghatározó politikai irányán, de ez egyelőre nem idézett elő törést szakmai karrierjében. Sőt. Kollégiumi tanári állása mellett az újonnan, és részben éppen általa szervezett Teleki Pál Intézet keretébe tartozó *Magyar Történettudományi Intézet* igazgatóhelyettese lett (1941), majd főszerkesztőként a *Revue d'Histoire Comparé* élén állt (1943–1949). Csakhogy mind az időközben általa alkotott művek, mind a Teleki Intézet tevékenysége és végül a *Revue* irányvonala, – mi több, már a folyóirat számára választott francia nyelv is – arról vallott, hogy Kosáry nem a mulandó jelennek dolgozik. A Görgey Artúrral foglalkozó kötetei ugyanúgy ellentmondtak a közvélemény által alkotott Görgey-képnek, mint annak idején a fiatal Szekfű Gyula írása a bujdosó Rákóczyról, és a *History of Hungary* sem volt „konformistának” mondható. Jellemző, hogy magyar nyelven évtizedekig meg sem jelent. És ha feltesszük a kérdést, hogy 1943-ban miként juthatott valakinek egyáltalán az eszébe, hogy egy magyar történész folyóiratot francia nyelven jelentessen meg, a válasz csak az lehet, hogy a főszerkesztő már nem a mának, hanem a remélt jövőnek szerkesztett.

A megvalósult jövő és Kosáry Domokos azonban megint csak nem találkozott egymással. Az eltérés korábban is markáns volt, de – hála annak, hogy akadtak magas pozícióban is olyanok, akik vele hasonló nézetet vallottak – még nem torlaszolták el a szakmai érvényesülés útját, ám az 1945 után kialakuló politikai rendszerrel szemben ellenálló, renitens Kosáry karrierje végveszedelembé került. Eleinte, mint mindenki más is, remélhette, hogy egy valóban demokratizálódó Magyarországon mind ő maga, mind szakmája kiváló lehetőségekhez juthat, a kegyelmi idő azonban nagyon rövidnek bizonyult. E rövid időre esett, hogy a budapesti egyetemen tanszékvezető tanárként működhetett (1946–1949). A csapda azonban, amelybe a magyar társadalom, a tudomány, az egész magyar kultúra, és mindezekkel együtt ő is belekerült, egyre szűkült. Egymást követték a kemény összecsapások a „marxista–leninista” alapokon álló történetírás politikai hatalommal is rendelkező korifeusaival, élükön Andics Erzsébettel, és ebből a szellemi párbajból Kosáry nem kerülhetett ki győztesen.

Minden pozíciójától megfosztva, 1949-től kezdve Kosáry Domokos parkoló-pályán működött. A gödöllői Agrártudományi Egyetem könyvtárának lett a munkatársa, hogy azután a Nagy Imre által fémjelzett lágyulás idején az igazgatója legyen (1954). Logikusnak, sőt úgyszólván elkerülhetetlennek tűnik, hogy az 1956-os forradalom idején megválasztották a történész forradalmi bizottság el-

nökének. Meg az is, hogy ennek a forradalom leverése után megadta az árát. Két és fél év börtön után 1960-ban szabadult, hogy ezt követően ismét parkoló-pályán folytassa – amennyire a helyzet és főként a mindenkori „felsőbbtség” megengedte – a szakmai munkát. Szerencse volt, hogy előbb a *Pest Megyei Levéltárban*, azután az *MTA Történettudományi Intézetében* bújhatott meg. Mindkét intézmény lehetővé tette ugyanis, hogy szürkén, a háttérbe húzódva ugyan, de történészként folytathassa tevékenységét. Úgy tűnik, mintegy 20 éven át nem is tett egyebet, mint művelte tanult mesterségét. Nem látszott ügyet vetni sem arra, ami közvetlen környezetében, sem arra, ami a politikában történt. A mindenkori versengések, kisebb-nagyobb hatalmi ütközetek hidegen hagyták. Elsősorban az érdekelte, hogy dolgozhasson, – és dolgozott is. Nem egy megszállott, hanem egy magabiztos kutató fegyelmével. Részben e magatartásnak, részben a megváltozott időknél köszönhető, hogy az 1980-as években a személyét körülvevő szűrkeség kezdett kivilágosodni, miként egyébként az ég is kezdett kiderülni az egész ország fölött.

Már nem volt előírás, hogy Kosáry Domokos kizárólag a magyar történetre vonatkozó források és irodalom gyűjtögetésének áldozza idejét (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I–III. és utódkötetek), hanem megjelenhetett a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (1980), a *Széchenyi Döblingben* (1981), majd a gyűjteményes kötet *A történelem veszedelmei* címmel (1987). Bármennyire szerette volna, a politika már nem tudta megakadályozni, hogy az MTA levelező, majd rendes tagjává válasszák. Ekkor már kinyílt valamelyest a határzár is, Kosáry Domokos pedig, mihamarabb kapcsolatba léphetett a nyugat-európai kollégákkal, mihamarabb szóhoz jutott a bárhol rendezett történész konferenciákon, minden erőfeszítés nélkül azonnal bizonyította, hogy ebbe a csapatba (is) beletartozik. Magyar történész, a hazai történeti problematika kutatója, de fél lábbal Európa nyugati felében tartózkodik, és ezt a kapcsolatot több mint harmincéves karantén után ott tudta folytatni, ahol egykor megszakították.

A nyolcvanas évek végén már „csak” egy hatalmas közép- és kelet-európai robbanás hiányzott ahhoz, hogy Kosáry Domokos pályáján is hasonló történhesen. Egyszeriben utolérte az Állami Díj (1988), a *Magyar Tudományos Akadémia* elnökévé választották (1990), majd Széchenyi-díjas, azután a Prima primissima-díj birtokosa lett (1995, 2004). 2003-ban, 90. születésnapján nemcsak az egész szakma, de annak keretein túl is sok értelmiségi – író, költő, tudós, művész – és más történelemszerető ember üdvözölte megbecsüléssel és szeretettel a 90. születésnapját ünneplő Mestert. Logikus és egyszerű.

Nem kellett hozzá más, mint a 90 esztendő nagy részét a túlélés művészetének szentelni. Főként az a született optimizmus kellett hozzá, amely az önbizalom túl bizalmat jelent a világ, a hazai társadalom és – ha úgy tetszik – a „jószerencse” iránt. „Nincs olyan rossz helyzet, amelyből ne lehetne tisztességesen kijutni.” – mondta egy riporternek. Mindig is bízott benne, hogy nemcsak egy személy, de egy nemzet is túl tud jutni a leggyászosabb korszakokon is (tatárjárás, török megszállás, önkényuralom, német bevonulás, szovjet „felszabadítás”,

Rákosi-rendszer), sőt még okulhat is belőlük, és azt gondolta, hogy olykor még a vereséget is haszonnal lehet lezárni (például a Rákóczy vezette felkelés után, vagy az 1867-es kiegyezéssel). Kellő türelemmel és néha szerfelett fárasztónak tűnő kitartással le lehet győzni az ostobaságot. Bízott a nemzet és vele együtt az európai kultúra erejében. Ez az optimizmus azt is jelentette, hogy ép lélekkel és az alkotóerőt megőrizve, túl lehet élni mind a börtönt, mind a mellőzést.

Kosáry Domokos egész élete és egész életműve erről a megtörhetetlen bizalomról árulkodott. Szerinte az ember története, és abban a magyarok története szükségképpen tele van buktatókkal, válságokkal, de az ember azért ember, hogy ezekből kikeveredjék. Hirdeti, s egyszersmind saját életútjával mintegy igazolja, hogy a történelemben nincsenek fatális végállomások. Az egyes ember és a társadalom élete, vagyis a történelem arról szól, hogy a meg-megisméltlődő válságokat úgy oldják meg, hogy valamivel mindig változatosabb, színesebb, jobb lesz a világ. Még akkor is, ha minduntalan megteremtik a következő nagy nehézségek, vagy akár válságok alapjait is. Kosáry meggyőződése volt, hogy a magyaroknak semmivel sem több az okuk az elkeseredésre, vagy az önmutogatásra és erőfitogtatásra, mint bármely más nációnak.

Jól tudta azt is, hogy a történelem nem egyetlen fonálból áll (legyen az vörös vagy bármi más színű), hanem számtalan szál számtalan lehetséges összefonódásának a mindenkori és mindenkor változó eredménye. Úgy vélte, hogy a pillanatnyi eredmény külső (nemzetközi) és belső (nemzeti) hatások összességéből tevődik össze, és hogy éppen ezért nem lehetséges hol az egyiket, hol a másikat kizárólagossággal felruházni, még ha igaz is, hogy a túlsúlyt egyszer az egyik, máskor a másik tényező jelenti. Azt sugallta, hogy a történelmet nem lehet megérteni, sem megírni kizárólag a gazdaság, a társadalmi változások, a művelődés vagy a politika vonalán, mert ezek a vonalak nem (csak) önállóan léteznek, hanem szüntelen kölcsönhatásban (is) állnak egymással. A történetben kifejeződik az emberi viszonyok összessége, és ezért a történész dolga valóban mindenki másénál nehezebb.

Nos, igen, Kosáry Domokos pályájához szükség volt azért még szorgalomra, tanulásra, szüntelen kutakodásra, és – beszéljünk világosan – tehetségre, sőt bölcsességre. Ámde azt is jól tudjuk, hogy sok szorgalmas és tehetséges ember pályája tört meg vagy szakadt meg végleg azon, hogy kétségbeesetten igyekezett igazodni a mindenkori „konstellációkhoz”. Kosáry egész életpályája éppen azt sugallja, hogy ebben az országban, a mi időnkben, a szép karrierhez – ha szükséges, kiigazításokkal – kiegyensúlyozott ember is szükségeltetett. A Kosáry-életmű fontos sugallata, hogy a jelentős tudományos eredmény lelki-szellemi stabilitást kíván meg. A történelem bonyolultsága, szövetének árnyalata számára is fokról fokra átláthatóbb és értelmezhetőbb lett, de ez sosem jelentette, hogy színei tetszés szerint változtathatók lennének. „A kulisszákat tologatják, nem én változom” – mondta egy interjújában. Valóban. Kosáry Domokos körül a kulisszák többször megváltoztak, de a lényegét illetően sem ő, sem történeti látásmódja nem módosult. A kulisszákat szolgáltathatta a Horthy-korszak barokk-magyar ízlésvilága, a zöld diktatúra, a felemás fél-demokrácia, a

Rákosi-féle mini-diktatúra, vagy bármi más rendszer színpada, Kosáry Domokos a közéletben mindig távolságtartó maradt a jelen pillanatnyi követelményeivel szemben, mert egyedül a jobbulás és jobbítás lehetőségeit kereste. Mindig, mindenféle kulisszák között. Tudósként pedig a megtalálható, felfedhető történeti igazságot, és – lehetőleg – annak teljességét kutatta. Változott a tudás, az ismeret mennyisége, tágult a szerző látóköre, színesedtek az általa tárgyalt történeti eseménysorok, elmélyültek az értelmezett szereplők (Széchenyi, Kossuth, Görgey) általa felfedezett személyiségi vonásai. A tárgyalás azonban mindvégig szikár és racionális maradt, amely nem engedett sem romantikus csábításoknak, sem nemzeti mélabúnak, és nem engedett divat diktálta és politikai készletéseknek sem.

Mint egész életében, Domokos a neki kijárt idő utolsó tíz évében is szünet nélkül alkotott. A tervezett „33 nemzedéket” ugyan már nem tudta befejezni, de annak jelentős része kéziratban elkészült. Letette viszont az asztalra az akadémiai elnöki tevékenységét tükröző kötetet (*Hat év a tudománypolitika szolgálatában*, 1996), továbbá az irodalom egyik legmegkapóbb börtönnaplóját (*A chilloni fogoly. Olvasónapló*, 1997), valamint megírta és megjelentette az 1848-as forradalom és szabadságharc nemzetközi összefüggésrendszerének történetét (*Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849*, 2000, angol változat: 2003). 2001-ben jelent meg az egyik legjelentősebb műve, az *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867* című munka, amelynek legfőbb mondandója éppen abban áll, hogy a demográfiai szempontból kivérzett, gazdaságilag, anyagilag lerongyolódott magyarság képes volt magának új otthonot teremteni.

Bámulatos volt az a teljesítmény, amelyet Domokos – már görnyedten, botra támaszkodva – a Történelmi Társulat elnökeként az utolsó percekig kifejtett. Azért tette ezt, mert meg volt róla győződve, hogy a történész tevékenysége nem fejeződik be egy mű „anyagának” összegyűjtésével, rendezésével és megírásával, hanem kötelességei közé tartozik a tudás, az ismeret eljuttatása is a társadalom szélesebb rétegeihez, és ezek körében elsősorban a történelemtanárokhoz. A Társulat általa javasolt és megvalósított vitadélutánjai számára előszeretettel választotta ki a „forró” témákat, tehát a magyar, a közép-európai és az európai történet vitatott fordulatait és eseményeit. Kosáry túlságosan is racionális fővel gondolkodott, hogysem „misszió-tudatos” lett volna, ebben mégis missziót, feladatot látott, – többek között azért is, mert végtelenül irritálta a sok és egyre szaporodó, alapokat nélkülöző mese, fantáziadús, ám bizonyíthatatlan történet, amely Magyarországon is gomba módra elszaporodott. Feltette tőlük a nemzeti emlékezetet, amelyet egy nemzet alkotóerejében fontos elemnek tartott.

Domokos meg volt róla győződve, hogy a múlt, ha igaz valójában próbálják a népek és vezetőik felfogni és értelmezni, úgy képes tanulságokkal szolgálni. Nem tanító néni ugyan, eseményei nem ismételtethők meg, nem lehet benne „pótvizsgát” tenni, következésképpen az elkövetett baklövéseket sem lehet utólag „kijavítani”, mindazonáltal szolgál magatartásmintákkal. E meggyőződéséről vallott utolsó nyilvános fellépéseinek egyike, amelyre a Történelmi Társulat közgyűlésén került sor 2007-ben. Vezetőségválasztásról volt szó, és tudományos elő-

adást nem terveztek. Az Elnök, Domokos azonban hosszabb értekezést adott elő a Mohácsot megelőző helyzetről, és a jelenlévők jó ideig nem értették, hogy hogyan jön ez az asztalra. Volt, aki már feszengett, mert azt gondolta, hogy az öregúr szenilitásának első jeleihez asszisztál. Kosáry Domokos azonban teljesen nyilvánvalóan üzeni akart. Mindenkinek. Arról beszélt, hogy nem lehet ugyan bizonyítani, miszerint más feltételek között, nemzeti egyetértés esetén a vést el lehetett volna háritani, azt viszont lehet, hogy a viszály, a széthúzás, az egymás közötti rivalizálás sokat ártott a magyar esélynek.

Élete alkonyán még egy üzenetet hagyott Kosáry maga után. 2006 forró őszén elmondta utolsó szavait '56-ról, annak demokratikus és a szabadság iránti vágyat kifejező részben reális, részben szimbolikus mondandójáról. Miként egész életében, ezúttal sem kérdezte, hogy hányan állnak mellette, nem vette figyelembe, hogy kik és miért hiányoznak az üres térről, nem hallotta meg a távoli mormolásokat és kiáltásokat. Ő megtartotta a maga ünnepét, és elmondta, amit a magyar nép egyik legkimagaslóbb, legnagyobb szerűbb történelmi tettéről tartott egykor, mint annak részvevője, majd mint egyike azoknak, akiknek e merészségért lakolniuk kellett.

Miként e cikket kezdtem, Kosáry Domokos alig néhány évet töltött egyetemi katedrán, és mint maga mondta, nem hozott létre „iskolát”. Nem adatott meg neki, hogy diákokkal, tanítványokkal vegye körül magát. Legalább formálisan nem. Ma mégis azt látjuk, hogy több generáció tagjai tekintenek rá mentorként és példaképként. Sokan tanultak, tanulnak tiszta, minden előfeltevéstől és ideológiai erőltetéstől mentes szövegeiből, áttekinthető, logikus szerkesztéséből, a széles horizontból, amely munkáit körülveszi. Mi ez, ha nem „iskola”? Lehet, hogy több. Ez talán egyetem.

Tanulhatunk tőle ezután is.